

anomalieën en, eens gedetecteerd en dus geïnterpreteerd, die context niet doen verdwijnen, maar enkel veranderen in een ruimer geheel, zo bestaat ook het andere van het heden slechts bij de gratie van dat heden, en vormt zij inhoudelijk geen eigen wereld. Er bestaat geen gebeurtenis zonder kader, geen analyse zonder synthese, geen anomalie zonder coherentie, geen singulariteit of eenmaligheid zonder continuïteit, zoals Linssen daarentegen meent te veronderstellen. Het besef van de contextualiteit van de cultuur behoedt ons voor ontijdelijke verabsoluteringen, echter niet alleen ten aanzien van wat kan worden geobjectiveerd en geanalyseerd, maar evenzeer ten aanzien van de inzichten waartoe dit besef ons kan voeren.

* * *

Het meest bekende werk van Foucault, *Les mots et les choses*, is, naast vele andere vertalingen, ook in het Nederlands vertaald: *De woorden en de dingen*. In 1973 verscheen bij Ambo (Baarn) de voor kritiek vatbare vertaling van C.P. Heering-Moorman die in 1982 een herziene druk kreeg. De nieuwe vertaling, uitgegeven bij Boom (Amsterdam) is van de hand van Walter van der Sar die het boek van een heel verzorgd notenapparaat heeft voorzien en die bovendien de bibliografie heeft gecorrigeerd, want Foucault was destijds nogal slordig met zijn referenties. Van Henk Oosterling is een glossarium ingevoegd. Het 'woord vooraf' dat de Franse filosoof voor de eerste Nederlandse vertaling schreef ontbreekt hier. Deze Boom-uitgave is ingebonden, heeft een goed leesbaar lettertype en ligt aardig in de hand.

Dominique BAUER (Leuven)

*

RELIGIE

Herman De Dijn, *Religie in de 21ste eeuw. Kleine handleiding voor voor- en tegenstanders*, Kapellen/Kampen, Pelckmans/Klement, 2006, 160 p., 16,95 € ISBN 90 289 4214 9 (België) 90 8687 000 7

In het eerste hoofdstuk van zijn boek situeert De Dijn het fenomeen religie in de overgang van premoderniteit naar postmoderniteit. "Religies zijn tradities [...] manieren van doen en denken, nauw verbonden met een complex geheel van symbolische betekenissen en onderscheidingen" (p. 13-14). Die zijn onvermijdelijk geïncarneerd "in 'domme', materiële objecten" (p. 15). Op die manier is er enerzijds sprake van een soort massieve stabiliteit, maar anderzijds van een onderworpenheid aan de wet van de iterabiliteit, wat inhoudt dat elke herhaling ook altijd afwijkingen en dus evolutie en vernieuwing mogelijk maakt. Die religieuze tradities nemen het hele menselijke leven in zijn gemeenschapsdimensie in zich op en bieden "een soort 'waarheid omtrent het leven' en een soort 'oplossingen voor de diepste levensproblemen'" (p. 22), alleen toegankelijk voor wie er zich in vertrouwen aan overgeeft. De moderniteit heeft een poging gedaan om wél tot een objectieve waarheid door te dringen en de betekenis van de religieuze tradities

te ontkoppelen van hun min of meer willekeurige symbolische incarnaties. Enerzijds is daardoor de religieuze traditie ondermijnd geraakt, maar anderzijds lijkt de moderniteit zelf geen antwoorden te kunnen geven op de diepere zinvragen. Dit heeft, in de 'postmoderniteit' geleid tot verschillende houdingen: die van het fundamentalisme, die van het 'vrome ongelof', die van een verinnerlijking en die van een soort bricolage van zingeving. Wat echter van essentieel belang is voor een religieuze traditie – "incarnatie van betekenis, gemeenschapsvorming rond iets dat de gemeenschap overstijgt, orthodoxie (als primair orthopraxie)" (p. 31) – is echter in de postmoderne situatie problematisch geworden.

In het tweede hoofdstuk gaat De Dijn in op de specifieke positie van het christendom. Hij bespreekt vooral pogingen om christendom en moderniteit te verzoenen die tegelijk beklemtonen dat het christendom die moderniteit altijd ook overstijgt of doorbreekt, "omdat de autonomie hier niet het laatste woord is, maar zelf gehoor geeft aan iemand die tegenover de bestaande traditionele verbanden het zwaard is komen brengen" (p. 38). Volgens De Dijn is die interpretatie na 'het einde van de Grote Verhalen' echter niet meer actueel. Het christendom is geabsorbeerd door de sfeer van "liberale tolerantie, bricolage van een eigen levensstijl en sentimentalisme" (p. 44). Zelfs de nieuwe leerplannen voor het godsdienstonderricht spelen hierop in en worden daarom scherp bekritiseerd.

Het derde hoofdstuk behandelt de verhouding religie-wetenschap. Het is een strenge kritiek op het sciëntisme, "de algemene poging om niet alleen de religie, maar ook niet-wetenschappelijke inzichten en overtuigingen uit het alledaagse leven en denken terzijde te schuiven en te vervangen door 'wetenschappelijk verantwoorde' manieren van denken en handelen" (p. 51). De Dijn noemt dit "een absurde en gevaarlijke utopie" (p.52). Zowel de religie als veel andere denkbeelden, denkwijzen en praktijken die behoren tot de 'leefwereld' vertonen namelijk een 'redelijkheid' die niets met wetenschappelijke rationaliteit te maken hebben. Zij behoren tot een volstrekt ander domein: dat van de zingeving. Het getuigt van een volslagen onbegrip om de religie te begrijpen als een onbeholpen poging tot theoretische kennis of de religieuze praktijken als primitieve manieren van utilitaire techniek. Het gaat eerder om een wijze van "reageren op de lotgevallen van het leven, gelukkige zowel als ongelukkige" (p. 72), om – zoals bij zoveel ceremonies en rituelen uit het dagelijks leven – "betekenisvolle reacties op betekenisvolle situaties" (p. 66). Daarom keert De Dijn zich ook hevig tegen een op wetenschappelijke inzichten gebaseerde opvoeding. Conclusie: "niet de religie is de anomalie, maar het sciëntisme" (p. 63).

In hoofdstuk 4 gaat het over religie en ethiek. De Dijn gaat in tegen de gedachte dat religie en moraal twee perfecte gescheiden domeinen (zouden moeten) zijn. Integendeel, want "de sterkste morele verontwaardiging is nog altijd nauw verbonden met 'traditionele' onderscheiden tussen mens-dier, leven-dood, mannelijk-vrouwelijk, kind-volwassene enzovoort" (p. 76). Hij keert zich bovendien tegen de idee van een smalle of minimale ethiek die, als een reactie op het zogenaamde pluralisme, stelt dat elke individu zijn eigen "ideaal van het goede leven kan volgen op voorwaarde dat dit niet in conflict komt met de autonomie van andere individuen" (p. 77) en vaak gekoppeld is aan wat De Dijn onder 'sentimentalisme' verstaat: de opvatting dat goed en kwaad uiteindelijk te maken hebben met aangename en onaangename ervaringen. Dit laatste gaat helemaal voorbij aan het feit dat mensen in feite in de eerste plaats uit zijn op zinvolle relaties als persoon met andere personen, op een manier die onlosmakelijk verbonden is met

traditionele symbolische differenties die aangereikt worden door een gemeenschappelijke cultuur. De religie is dan ook van groot belang voor de ethiek. Het geluk is essentieel een bijproduct, geen doel op zich, en dus ook fundamenteel kwetsbaar en van de aard van het mysterie.

Op dit hoofdstuk volgt een stuk over religie en politiek. Ook politiek kan volgens De Dijn niet zonder religie. Het is de religie die helpt de individuen boven zichzelf uit te stijgen in vormen van solidariteit, die de dimensie van de zingeving invoert in het politieke domein en die een belangrijke rol kan spelen "op momenten van belangrijke herdenkingen, grote rampen, nationale rouw en dergelijke" (p. 103). De Dijn kant zich dus tegen de scheiding tussen godsdienst en politiek, wat echter geenszins betekent dat hij de scheiding kerk-staat verwerpt, integendeel. Desalniettemin is het belangrijk dat gelovigen of kerkelijke leiders soms het belang van bepaalde traditionele waarden verdedigen tegen de politieke besluitvorming in. Dat religie 'an sich' aanleiding zou geven tot geweld, is in De Dijns ogen absurd. Natuurlijk, niets menselijks is de religie vreemd, maar men moet toch genuanceerd blijven oordelen in plaats van al te snel tot een ondoordacht monolithisch verband te besluiten. Verder keert De Dijn zich met Marcel Gauchet tegen de manier waarop sommigen tegenwoordig over mensenrechten spreken, omdat hun wijze van argumenteren zich baseert op een "individualistische idee van de mens gecombineerd met een naturalistische visie op de mens als behoeftewezen, als een zelfbeschikkend wezen dat slim in staat is de juiste middelen te kiezen in functie van zijn doeleinden" (p. 119). Het hoofdstuk besluit met een bedenking bij "de liberale 'paniek' en de poging religie radicaal tot het privé-domein te beperken. [...] Het zouden wel eens precies deze institutionele vormen van religie kunnen zijn die mede een dam kunnen opwerpen zowel tegen maatschappelijke versplintering en verzuring, als tegen nieuwe, radicaliserende vormen van religieuze identificatie" (p. 120).

In het laatste hoofdstuk laat De Dijn zien hoe humanisme en religie de jongste tijd dichter bij elkaar komen te staan. Verschillende humanistische auteurs verzetten zich tegen de identificatie van humanisme en individualisme en stellen de scientistische vooruitgangsideologie in vraag. Er is zelfs ruimte voor transcendentie, 1. in de zin van het besef dat de mens de creatie van waarden nooit helemaal in de hand heeft of 2. via het ecologische bewustzijn. Er is zelfs bij sommigen sprake van 3. een 'transhumanisme', als een door de technologische ontwikkelingen bepaalde, gewilde overschrijding van de menselijke soort. Enkel de eerste tendens vindt De Dijn werkelijk interessant en aanvaardbaar. Hij wijst er verder op dat men minder blind is geworden voor de donkere kanten van het gangbare humanisme en ook kritischer ten aanzien van de mensenrechten. Zowel humanisme als christendom worden echter volgens De Dijn vandaag de dag vooral bedreigd door de postmoderne ideologie van de *lifestyle*, die zich volgens hem ook manifesteert in de recente belangstelling voor de levenskunst.

In het besluit stelt De Dijn dat de religie veel minder te duchten heeft van de moderniteit dan van de postmoderniteit, die haar van binnenuit dreigt te perverteren. Het antwoord dat hij lijkt te verkiezen is dat van "koppig verder te doen vanuit de liefde voor datgene waardoor men is wat men is, in vertrouwen dat dit (op termijn?) ook aantrekkingskracht zal hebben" op de hedendaagse zinzoeker maar "tegelijk beseffend dat men weleens tot de laatsten der Mohikanen zou kunnen behoren" (p. 141-142).

De Dijns boek bevat weinig verrassends voor wie zijn werk kent. Desalniettemin lijkt 'zijn' visie nog altijd nauwelijks doorgedrongen te zijn, noch tot de wereld van theologen en gelovigen, noch tot die van de atheïstische humanisten. Daarom is het van groot belang dat hij zijn kijk op religie in dit boek (dat weliswaar hoofdzakelijk berust op eerder gepubliceerde artikelen) heeft uitgewerkt. Het is helder en overtuigend geschreven en geeft te denken.

Het is opvallend dat Wittgenstein voor De Dijn een constante bron van inspiratie blijft. Zijn boek heeft bovendien de verdienste de geschetste problematiek heel goed te situeren in de actuele, 'postmoderne' levenssfeer, die hij al eerder indringend heeft geanalyseerd. Het rekent radicaal af met al te naïeve visies en kritieken op religie alsook met bepaalde pogingen tot restauratie. Het laat duidelijk zien wat er met de teloorgang van de religie voor de mens en de cultuur verloren dreigt te gaan. We hopen dat dit boek aanleiding zal geven tot overpeinzing en discussie, zowel binnen de gemeenschap van gelovigen als in en vanuit het kamp van de godsdienstkritici. Daarbij zouden de volgende vragen misschien aan de orde kunnen komen:

- is er wel sprake van een revival van het religieuze? Is het niet eerder in de brede lagen van de bevolking een stille dood aan het sterven (of zelfs al overleden)?
- is een boek als dit wel in staat het tij te keren? Zijn wij niet veeleer onderworpen aan een bepaald proces dat ons stilaan naar een ander tijdperk brengt en moet men niet eerder de mens, die daarin meedrijft, begeleiden op een 'eigentijdse' manier (zoals in zijn 'bricolage van zingeving') in plaats van hem op te roepen tot een wellicht onmogelijke terugkeer, ook al zou die waardevoller zijn?
- kan religie wel zo sterk losgekoppeld worden van geloof en overtuiging als De Dijn het stelt? En ook al zou dat moeten, zijn wij daar na de moderniteit dan nog wel toe in staat?
- blijft religie in de ogen van De Dijn niet te formeel? Beklemtoont hij niet teveel het belang van tradities, wat ze verder ook zijn? Moet men bijvoorbeeld ook niet blijven onderzoeken wat de inhoud van het christelijk geloof precies is, zich afvragen of de geïnstitutionaliseerde vormen daar wel recht aan doen en kritisch nadenken over de waarde van de christelijke boodschap?
- gaat De Dijns aandacht niet te eenzijdig uit naar de menselijke onmacht? Zou men het eerder gangbare humanisme niet kunnen zien als een visie die met evenveel recht de nadruk legt op de (trots op) menselijke mogelijkheden en realisaties?

Welke vragen we ons ook nog kunnen stellen, dit boek is een 'must' voor wie zich voor religie interesseert (en dat zou volgens De Dijn waarschijnlijk iedereen moeten zijn). Het spreekt echter (hopelijk) niet het laatste woord.

Philippe LEPERS (Ieper)